

JELENA VUKADINOVIĆ MARKOVIĆ
RADOVAN D. VUKADINOVIĆ

DEJSTVO NIŠTAVIH RESTRIKTIVNIH SPORAZUMA U PRAVU EU

U skorijoj odluci donetoj u predmetu Repsol¹ Sud pravde Evropske unije (EU) je ponovio raniji stav da ništavost pojedine odredbe u restriktivnom sporazumu po pravilu ne povlači ništavost celog sporazuma, osim ako sporna odredba i restriktivni sporazum nisu neodvojivo povezani. Pitanje „metastaze“ zabranjenih ništavih klauzula i njihovog uticaja na sudbinu ugovora u kome se nalaze u pravu EU je aktuelno, pre svega, kod restriktivnih sporazuma iz člana 101(1) Ugovora o funkcionisanju EU (UFEU). Osim toga, ono je značajno i zbog sve većeg broja sporazuma koji se zaključuju između strana koje su u asimetričnoj pregovaračkoj poziciji, te je njihova saglasnost volja često rezultat različitih pritisaka. Imajući to u vidu, svrha rada je da analizira rešenja koja postoje u pogledu zabranjenih restriktivnih sporazuma u pravima nekih država članica Evropske unije i u EU sudskoj praksi. U tom cilju su u prvom delu rada dati pojmovi restriktivnog ponašanja i ništavog sporazuma. Nakon toga su u drugom delu navedene posledice postojanja i dejstva ništavih restriktivnih sporazuma iz člana 101(2) UFEU.

Ključne reči: restriktivni sporazum, EU pravo konkurencije, ništavost, privatnopravna primena, sud

---

Dr Jelena Vukadinović Marković, naučni saradnik Instituta za uporedno pravo u Beogradu, e-mail: jelena_vuk83@yahoo.com.

Akademik prof. dr Radovan Vukadinović, redovni profesor Univerziteta u Kragujevcu, u penziji, e-mail: radevuk2010@gmail.com.

¹ C-25/21, ZA i dr. protiv Repsol Comercial de Productos Petrolíferos SA, presuda od 20. aprila 2023. ECLI:EU:C:2023:298.

UVODNA RAZMATRANJA

Postojanje i pravno dejstvo ništavih restriktivnih sporazuma iz čl. 101(1) UFEU su regulisani nacionalnim pravima država članica EU. Sud pravde je kroz odluke o prethodnim pitanjima i u postupcima sudske kontrole odluka Evropske komisije (EK) odredio karakteristike ništavih restriktivnih sporazuma, ali se ugovorne strane i treća lica u slučaju sporova za njihovu primenu moraju obratiti nadležnim nacionalnim sudovima. U primeni nacionalnog prava sudovi država članica su dužni da postojeća rešenja tumače u skladu sa tumačenjem Suda pravde ili osnovnog suda EU.

Pregled sudske prakse i postojećeg zakonodavstva pokazuju da postoje izvesne razlike između rešenja koja u pogledu ništavosti postoje u pravima država članica.

U radu se polazi od pretpostavke da, bez obzira na izvesne osobenosti, pre svega u pogledu nastanka i dejstva, restriktivni sporazumi iz čl. 101. Ugovora o funkcionisanju Evropske unije (UFEU) spadaju u kategoriju građanskih ugovora privatnog prava,² koji su u Evropskoj uniji (EU) prilagođeni ostvarivanju posebnog cilja – fer konkurenciji na unutrašnjem tržištu EU. Za uspostavljanje i nesmetano funkcionisanje unutrašnjeg tržišta podjednako su zainteresovane države članice i EU, sa jedne strane i, pojedinci: fizička lica i preduzeća (kompanije), sa druge strane. Ovakav cilj je uticao na dualnu sadržinu i prirodu restriktivnih sporazuma. Budući da su ugovori građanskog prava, od restriktivnih sporazuma se očekuje da obuhvate i regulišu unutrašnju strukturu transakcije učesnika na tržištu, tj. da izraze potpunu saglasnost volja ugovornih strana, ali i da, kao upravni sporazumi uzmu u obzir spoljne prepreke nesmetanoj konkurenciji. Otuda se o njihovoj primeni staraju upravni i sudski organi u postupcima koji zahtevaju primenu pravila ne samo privatnog, već i upravnog prava i prava konkurencije.

Tako se, na primer, u pogledu nastanka, smatra da restriktivni sporazumi postoje i kad nije postignuta potpuna i perfektna saglasnost volja,³ kao na primer kod tzv. džentlmenskih sporazuma. U pogledu dejstva, restriktivni sporazumi ne proizvode samo relativno dejstvo između neposrednih učesnika, već i prema trećim licima koja se nalaze nizvodno u lancu povezanih ugovora. U tom obimu ništavi restriktivni sporazumi deluju ne samo *inter partes*, već i *erga omnes*.

U dodirna pitanja koja su na različite načine regulisana u pravu konkurencije i u ugovornom pravu spada i pitanje prava ugovornih strana kao učesnika na

---

² Kati J. Cseres, „Competition law and contract law“, https://www.researchgate.net/publication/241888513_Competition_and_contract_law, 20. 9. 2023.

³ Radovan Vukadinović, Jelena Vukadinović Marković, *Uvod u institucije i pravo Evropske unije*, Beograd 2020, 311; Nikolina Tomović, „Primjena pravila ugovornog prava pri tumačenju trenutka zaključenja restriktivnih sporazuma na tržištu“, *Pravo i privreda*, No. 4, Vol. 60, Beograd, 2022, 823.

tržištu da se pozivaju na ništave sporazume kao na izvinjavajući razlog za neizvršavanje svojih obaveza, ili da od druge strane zahtevaju izvršenje ugovorom preuzetih obaveza iz takvih poslova,⁴ o čemu će kasnije biti reči.

Sa stanovišta opštih načela, restriktivni sporazumi se mogu posmatrati kao ugovori koji su nastali kao rezultat kompromisa u primeni načela slobode ugovaranja i slobode preduzetništva na unutrašnjem tržištu. U tom smislu postoje shvatanja da su pravo konkurencije i pravo preduzetništva posvećeni istom cilju: ostvarivanju slobode ugovaranja.⁵ Međutim, načelo preduzetništva i načelo autonomije mogu biti u koliziji sa pravom konkurencije. Dok načelo autonomije i preduzetništva podstiču slobodu ugovaranja i izbora ugovornih partnera, pravila konkurencije ih mogu ograničavati zahtevom da se primenom takvih sporazuma ne narušava konkurencija kao viši i javni cilj i mogu braniti zaključivanje pojedinih ugovora, ili naložiti njihovo zaključivanje. Zbog toga se nastanak takvih ugovora, njihova punovažnost i dejstvo cene ne samo prema opštim pravilima građanskog prava o nepunovažnim ugovorima, već i prema posebnim pravilima prava konkurencije. Ocenu vrše sudski i upravni organi država članica, kao i Evropska komisija i osnovni sud i Sud pravde EU, u sudskim i upravnim postupcima. Pri tome, u postupku javnopravne primene nacionalna regulatorna tela (NRT) i Evropska komisija (EK) cene da li postoje restriktivni sporazumi iz čl. 101(1) UFEU, dok nacionalni sudovi u postupku privatnopravne primene donose odluku o ništavosti i o ostalim privatnopravnim sankcijama.

Ovakav složen sistem tumačenja i primene restriktivnih sporazuma posledica je podele nadležnosti između država članica i EU, primene principa delotvornosti, supsidijarnosti i proporcionalnosti, i principa nacionalne proceduralne autonomije. Prema poslednjem načelu, u slučaju kad ne postoje pravila EU koja regulišu konkretno pitanje, države članice su dužne da obezbede adekvatna pravna sredstva i odrede sudove za njihovu primenu,⁶ ali tako da ona ne budu nepovoljnija od onih koja se koriste u unutrašnjem pravu.

TERMIN I POJAM RESTRIKTIVNOG SPORAZUMA U PRAVU EU

U državama članicama se u pravnoj teoriji koja se bavi ovim pitanjem, a delimično i u praksi Suda pravde EU (SPEU), koristi više termina za označavanje ništavosti restriktivnih sporazuma iz čl. 101(1) UFEU. Najčešće se koriste engleski

---

⁴ V. presudu Suda pravde u predmetu C-453/99, *Courage v. Crehan* [2001] ECR I-6297.

⁵ K. J. Cseres, op. cit., 1.

⁶ C/33/76, *Rewe-Zentralfinanz EG and Rewe-Zentral AG v Landwirtschaftskammer für das Saarland (Rewe I)*, [1976] ECR 1989, para 5.

izrazi *illegal, illicit contracts, void, void and voidable, null and void*, kojima se označavaju različite vrste i stepeni nepunovažnosti,⁷ kao što su nezakornost, ništavnost ili rušljivost. Osim toga, u nacionalnim pravima država članica EU ništavnost se određuje na različite načine a nastaje zbog različitih nedostataka.⁸ Primera radi, prava Italije i Španije prate francuski kazuistički pristup i ništavnost izvode iz nepostojanja valjane *kauze* ugovora (*cause illicite*).⁹ Nemačko pravo se oslanja na opšte klauzule (*Generalklauseln*) ako su u koliziji sa javnim moralom (*gute Sitten*) i pravom (*gesetzliches Verbot*)¹⁰ čiju sadržinu u svakom konkretnom slučaju određuje sud. U Engleskom opštem pravu ograničenje slobode ugovaranja može biti nametnuto ili samim zakonom čijom povredom nastupa *statutory illegality*, ili principima opšteg prava (*comon law illegality*). U domaćem pravu (pravu Srbije), ništavnost se vezuje za nepostojanje nekog od uslova koji je potreban za nastanak ugovora ili njegovo dejstvo, a manifestuje se kao neusklađenost ugovora sa prinudnim popisima, javnim poretkom i dobrim običajima.¹¹ U suštini, ugovor nastaje i bez tog elementa, ali mu pravni sistem ne priznaje pravno dejstvo zato što nije ispunjen neki od bitnih uslova.

Zakon o obligacionim odnosima (ZOO) ništave ugovore definiše kao ugovore koji su protivni ustavom utvrđenim načelima, prinudnim propisima i moralu.¹² U praksi problemi nastaju ne samo zbog toga što se kao razlozi ništavnosti navode različiti nedostaci, već i zbog toga što su prisutni različiti oblici ništavnosti. Tako se u nekim pravima i pravnoj teoriji pravi razlika između tri vrste ništavih ugovora: nepostojećih, ništavih i rušljivih. U drugim pravima postoje samo ništavi i rušljivi ugovori. ZOO pravi razliku između ništavih i rušljivih ugovora, a obe vrste tretira kao *nepunovažne* ugovore. U pravnoj teoriji se ništavi ugovori označavaju i kao apsolutno ništavi, a rušljivi kao relativno ništavi ugovori. U teoriji je poznata i treća kategorija, tzv. nepostojeći ugovori.¹³ Razlika između ništavih i rušljivih, sa jedne strane, i nepostojećih ugovora, sa druge strane, je u tome što su prve vrste ugovora nastale (oni su zaključeni), dok nepostojeći nisu ni nastali. Otuda ništavi ugovori proizvode dejstvo od momenta nastanka, makar i protivzakornitog, dok ne bude

⁷ Konrad Zweigert, Hein Kötz, *Introduction to Comparative Law*, Oxford, 1998, 380.

⁸ Francisco Jose Infante Ruiz, Francisco Oliva Blasquez, „Contracts contrary to fundamental principles and mandatory rules of European Contract Law“, *InDret*, Vol. 2, 2022, 3.

⁹ Čl. 1133 CC, pre refome od 2016, i novi čl. 1162 CC.

¹⁰ Paragraf 134 BGB.

¹¹ V. Slobodan Perović, *Zabranjeni ugovori*, Beograd, 1975; Slobodan Perović, *Obligaciono pravo*, Beograd, 1980, 450.

¹² Čl. 103(1).

¹³ V. Sanja Radovanović, Nikolina Mišćević, „O podeli na nepostojeće i ništave ugovore u domaćem pravu“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, Novi Sad, br. 1, Vol. 54, 2020, 267.

konstatovano da su zabranjeni. Nepostojeći ugovori nisu ni nastali pa ne mogu da proizvedu bilo kakvo dejstvo, jer ništa ne može proizvesti nešto.¹⁴

U pravu EU, restriktivni sporazumi su regulisani u čl. 101. UFEU. Prema odredbama čl. 101(1) UFEU, nespojivi su sa unutrašnjim tržištem, pa samim tim i zabranjeni, sporazumi između preduzeća, odluke preduzeća i dogovorna praksa udruživanja kojima se može uticati na trgovinu između država članica i čiji je cilj ili posledica sprečavanje, ograničavanje ili narušavanje konkurencije unutar unutrašnjeg tržišta. Ovakvom opisnom definicijom u suštini su određeni subjekti, vrste i ciljevi restriktivnih sporazuma, ali ne i definicija. Subjekti ili ugovorne strane su „preduzeća“ koja su u sudskoj praksi vrlo široko tumačena. Kao vrste ili modaliteti restriktivnih sporazuma su, osim samih sporazuma, navedene i „odluke udruženja preduzeća“ i „dogovorna ravnanja“, koja predstavljaju oblik usaglašenog ponašanja subjekata na tržištu. Kod dogovornih ravnanja saglasnost volja, kao bitan element za nastanak i postojanje ugovora, nije ostvarena ili dovedena do kraja, ali se i takva stanja tretiraju kao „sporazumi“.¹⁵ Kao i kod ugovora u građanskom pravu i kod restriktivnih sporazuma se zahteva da se saglasnošću volja može zasnovati, promeniti ili ukinuti neki pravni odnos, tj. da saglasnost proizvodi dejstvo. Otuda za nastanak ugovora nije dovoljno samo da ugovorne strane postignu saglasnost kojom se konstatuje neko stanje, već da takvo stanje mogu saglasnošću menjati. U tom smislu saglasnost volja mora imati određeni nivo pravne moći (potencijal ili kapacitet, sposobnost) za delovanje. Ako toga nema, saglasnost volja ne može biti transformisana u ugovor, već ostaje na nivou razgovora ili sporazumevanja.¹⁶ U slučaju restriktivnih sporazuma, saglasnost štetno deluje na trgovinu između država članica i na konkurenciju. Pri tome, nije potrebno da se štetni uticaj zaista i ostvario: da je nastala šteta ili da je došlo do poremećaja trgovine i konkurencije, već da do toga može doći. U tom smislu valja razumeti formulaciju iz čl. 101(1) UFEU, prema kojoj se kao restriktivni smatraju i oni sporazumi koji potencijalno mogu naneti štetu i čiji je cilj narušavanje konkurencije.

Odredbama st. 1. čl. 101. UFEU takvi sporazumi su *zabranjeni*. Pravna posledica za nepoštovanje ove zabrane ili povrede prava konkurencije je njihova ništavost. Ništavost je pravna sankcija kojom se pravni sistem brani od onih ugovora u kojima nisu poštovana osnovna društvena i ekonomska pravila, u kojima su pređene granice ugovorne slobode (*Grenze der Vertragsfreiheit*) sadržane u zakonima, moralu, dobrim običajima ili javnom poretku. Takvi ugovori se označavaju i kao

---

¹⁴ Jakov Radišić, *Obligaciono pravo, Opšti deo*, Beograd, 1979, 146.

¹⁵ R. Vukadinović, J. Vukadinović Marković, op. cit., 245.

¹⁶ V. Miloš Živković, *Obim saglasnosti volja naophodan za zaključenje ugovora*, Službeni glasnik, Beograd, 2006, 55 i dalje.

nezakoniti i nedozvoljeni jer ugovorne strane žele da ostvare neki nezakoniti cilj. Osnov za sankcionisanje ove povrede, tj. za njihovu zabranu, u nacionalnim pravima se može tražiti ili u opštim pravilima deliktne ili ugovorne prava.¹⁷ Ipak, nisu svi restriktivni sporazumi zabranjeni i ništavi, već samo oni kojima se može uticati na trgovinu između država članica i koji se ne mogu podvesti pod dozvoljene izuzetke iz čl. 101(3) UFEU. Ovim dodatnim uslovima se u suštini „sužava opseg nezakonitog osnova“¹⁸ kao nedostatka koji dovodi do ništavosti.

U Predlogu zajedničkog referentnog okvira (DCFR) uslovi za postojanje nezakonitih poslova su opisno i generički označeni kao povreda „osnovnih principa i mandatornih pravila“,¹⁹ koja postoje u državama članicama i u pravu EU. U prvom slučaju reč je ugovorima koji su suprotni javnom poretku i moralu, a u drugom nevažeći ugovori koji su u koliziji sa mandatornim pravilima.²⁰ Sud pravde kao osnovni princip navodi i princip slobodne nenarušene konkurencije.²¹

KARAKTERISTIKE NIŠTAVIH UGOVORA U PRAVU EU

Iako se u literaturi navodi da je ništavost autonomni pojam prava EU,²² njegova sadržina nije određena u Ugovoru o osnivanju, ni u drugim pisanim izvorima prava EU, već je Sud pravde u više odluka naveo osnovne principe ili karakteristike ništavih restriktivnih sporazuma,²³ čime je „otpočeo izgradnju ništavosti kao autonomnog pojma komunitarnog prava“.²⁴ Kao karakteristike

---

¹⁷ Hanns Ullrich, „Private Enforcement of the EU Rules on Competition - Nullity Neglected“, *IIC – Special Issue*, Max Planck Institute for Innovation & Competition Research Paper, No. 21-09, <https://ssrn.com/abstract=3802368>, 7, 25. 9. 2023.

¹⁸ Miloš Leković, „Ništavost restriktivnih sporazuma iz člana 101. Ugovora o funkcionisanju Evropske unije“, master rad, Pravni fakultet u Kragujevcu, Kragujevac, 2016, 16.

¹⁹ V. knj. II-7:301. U Predlogu se ne koristi termin nezakonitost (*illegality*) jer povreda može biti više nemoralna nego nezakonita.

²⁰ DFCR II 7:302.

²¹ V. odluku Suda pravde u predmetu *Eco Swiss*, u kome je Sud pravde zauzeo stav da su odredbe čl. 81. Ugovora (101 UFEU), fundamentalnog i suštinskog značaja za ostvarivanje zadataka koji su povereni Zajednici, posebno za funkcionisanje unutrašnjeg tržišta. *C-126/97 Eco Swiss China Time Ltd v Benetton International NV* [1999] ECR I-3055, para 36.

²² Assimakis Komninou, *EC Private Antitrust Enforcement: Decentralised Application of EC Competition Law by National Courts*, Bloomsbury, 2008, 150.

²³ Alfonso Lamadrid de Pablo, Luis Ortiz Blanco, *Nullity/Voidness: An overview of EU and national case law e-Competitions*, N4919, <https://www.concurrences.com/en/bulletin/special-issues/nullity-voidness/new-article-no91987>, 15. 9. 2023.

²⁴ M. Leković, op. cit., 32.

ništavosti Sud navodi: *erga omnes* dejstvo, *ex tunc* dejstvo i odvojivost ništavih klauzula od ugovora u kome se nalaze. U državama članicama ništavost restriktivnih sporazuma je regulisana opštim pravilima građanskog prava i posebnim pravilima prava konkurencije. Budući da ova pravila nisu harmonizovana, niti EU raspolaže nadležnostima za harmonizaciju, Sud pravde vrši indirektno ujednačavanje prakse u skladu sa svrhom EU prava konkurencije,²⁵ kroz postupke po žalbama na presude osnovnog suda i u postupku odlučivanja o prethodnom pitanju.

POSLEDICE NIŠTAVOSTI

Proglašavanjem ništavosti nastaju posledice koje, pre svega, pogađaju interese pojedinaca: ugovornih strana i povezanih trećih lica. Oštećeni pojedinci u takvoj situaciji mogu koristiti pravna sredstva koja su predviđena nacionalnim pravom. Uglavnom su to restitucija i naknada štete. Međutim, da bi pojedinci mogli da pokrenu odgovarajući postupak pred nacionalnim sudovima za ostvarivanje ovih prava, potrebno je prethodno priznati direktno dejstvo konkretnoj odredbi propisa EU. O tome kojim odredbama će biti priznato direktno dejstvo odlučuje Sud pravde.

Sud pravde je relativno rano nakon stupanja na snagu Ugovora o osnivanju Evropske ekonomske zajednice (EEZ), bio pozvan da u formi odluke o prethodnom pitanju zauzme stav da li odredbe čl. 101. UFEU (raniji čl. 81. UEEZ), proizvode direktno horizontalno dejstvo, tj. da li neposredno stvaraju prava i obaveze na koja se pojedinci mogu pozvati pred nacionalnim sudovima. U odluci donetoj u predmetu *Société Technique Minière*,²⁶ Sud je priznao direktno dejstvo odredbama čl. 101. i 102. i time omogućio pojedincima da se pozovu na ništavost restriktivnih sporazuma.²⁷ U konkretnom slučaju, u pitanju

---

²⁵ H. Ullrich, op. cit., 10; Iris Benöhr, „The Impact of Competition Law on the Private Law Concepts of Nullity and Damages“, *Primary EU Law and Private Law Concepts*, (eds Hans Hans-Wolfgang Micklitz, Carla Sieburgh), Cambridge University Press, 2018, 3.

²⁶ C-56/65, *Société Technique Minière (LTM) v Maschinenbau Ulm GmbH (MBU)*, ECLI:EU:C:1966:38.

²⁷ *Société Technique Minière v Maschinenbau Ulm*, [1966] ECR 239; *Grundig and Consten v. Commission*, [1966] ECR 450.; *Béguelin Import*, 22/71, [1971] ECR 949, paras 25, 26, 29.; *Brasserie De Haecht (II)*, 48/72 [1973] ECR 77, paras 25–27; *Société de Vente de Ciments et Bétons*, 319/82 [1983] ECR 4173, para. 11.

Skanska Industrial Solutions i dr., C-724/17, EU:C:2019:204, t. 24. za primenu čl. 81. UEZ-a posebno u sporovima privatnog prava nadležni nacionalni sudovi, s obzirom na to da ta nadležnost proizlazi iz posebnog učinka tog člana.

je bio sporazum o izvozu (prodaji) građevinske opreme između francuske kompanije *Technique Minière* koja je dobila isključivo pravo prodaje određenog broja građevinskih mašina i nemačkog preduzeća *Maschinenbau Ulm*, kao proizvođača. Francuski kupac se sporazumom obavezao da pomenute proizvode neće na francuskom tržištu prodavati francuskim konkurentima. Nakon što je prekršio ovu zabranu, kupac je u nastalom sporu tražio od Apelacionog suda da deklariše da je sporazum bio „apsolutno ništav“, jer je bio suprotan EU pravu konkurencije. Apelacioni sud se obratio Sudu pravde zahtevom da u formi preliminarne presudu da svoje tumačenje. Postupajući po zahtevu Apelacionog suda, Sud pravde je našao da se *automatska* ništavost primenjuje samo na one delove sporazuma koji su pogođeni zabranom, a na sporazum u celini samo ako ovi delovi nisu odvojivi od sporazuma. U odluci donetoj u predmetu *Karpen*, Sud je objasnio da se odvojivost odnosi i na prateće povezane sporazume.²⁸ U praksi je ovaj odnos različito tumačen. Pojedini sudovi su smatrali da antikonkurentske klauzule čine suštinu sporazuma i da su sposobne da deformišu samu prirodu takvog sporazuma pa se ne mogu razdvojiti od njega.²⁹ Tako pojedini nacionalni sudovi princip odvojivosti primenjuju samo na ništavost pojedinih klauzula u sporazumu,³⁰ dok drugi smatraju da su antikonkurentske klauzule od suštinskog značaja za ceo sporazum koji zbog toga mora biti u potpunosti ništav. Odredbe koje nisu pogođene zabranom i koje stoga ne uključuju primenu Ugovora o osnivanju, ostaju izvan komunitarnog prava³¹ i važeće su u preostalom ugovoru.

Prema odredbama čl. 105. ZOO, ništavost neke odredbe ne povlači ništavost i samog ugovora, ako on može opstati bez ništave odredbe i ako ona nije bila ni uslov ugovora ni odlučujuća pobuda zbog koje je ugovor zaključen. Prednost u tumačenju takvih ugovora se daje volji ugovornih strana i maksimi da „korisno štetnim ne kviri“. ³² I u DFCR je poznata delimična ništavost kao „stepen nevažnosti“ koji može smanjiti sud ako povređenim pravilom nije regulisano dejstvo.³³ Ništave odredbe će uticati na punovažnost ostalog ugovora ako ugovor ne bi bio zaključen u odsustvu tih odredbi. Moguće je i rešenje, prema kome su sudovi

---

²⁸ 319/82, *Société de Vente de Ciments et Bétons de l'Est SA v Kerpen & Kerpen GmbH und Co. KG*, [1983] ECR 4173.

²⁹ A. Lamadrid de Pablo, op. cit., 3.

³⁰ V. presude koje navode I. Benöhr, op. cit., 15.

³¹ V. odluku u sporu *Maschinenbau Ulm*.

³² S. Perović (1975), op. cit., 229.

³³ F. José Infante Ruiz, F. Oliva Blázquez, op. cit., 40.

ovlašćeni da ne uzmu u obzir nepunovažne ugovorne klauzule da bi se sačuvao ostatak ugovora posle njihovog brisanja (doktrina „plave olovke“)³⁴ ili da sud zameni ništave odredbe u skladu sa prinudnim propisima. U tom slučaju ostatak ugovora ima „nezavisni život“.³⁵

Automatska i apsolutna ništavost. – Prema odredbama čl. 101(2) UFEU, „svi sporazumi i odluke udruženja preduzeća koji su zabranjeni članom 101. stav 1. UFEU, su *automatski ništavi*“. Na automatsku ništavost upućuje i Uredba 1/2003 u kojoj se ponavlja da su sporazumi suprotni čl. 101(1) UFEU zabranjeni „o čemu nije potrebno donositi prethodnu odluku“.³⁶ Iz navedenih formulacija proizilazi da ništavost nastaje *ex lege* ili *ex treaty*, samim ispunjenjem uslova iz čl. 101(1) UFEU.³⁷ Retroaktivno dejstvo se smatra automatskom ili *ipso jure* posledicom primene čl. 101. UFEU.³⁸ Eventualna sudska odluka o tome ima samo deklarativno dejstvo. Iako za nastupanje automatske ništavosti nije potrebna bilo kakva odluka, strane iz takvog sporazuma ili povezana treća lica mogu zbog pravne sigurnosti tražiti da sud donese deklaratornu odluku. I u tom slučaju sporazum je ništav od momenta nastanka, a ne od dana donošenja odluke.

Neki engleski sudovi govore o tzv. privremenoj ili prolaznoj ništavosti, koja postoji u slučaju kad je restriktivni sporazum bio ništav u momentu nastanka, ali je kasnije konvalidiran. U tom slučaju bi priznanje retroaktivnog dejstva bilo inkompatibilno sa automatskom ništavošću.³⁹ Prema nemačkom pravu, moguće je da zaključeni punovažni ugovor kasnije postane ništav, ali ne i obrnuto.⁴⁰

Osim o automatskoj ništavosti koja se svodi na dejstvo sporazuma u vremenskoj dimenziji, Sud pravde govori i o *apsolutnoj* ništavosti,⁴¹ pod kojom podrazumeva da takav sporazum ne proizvodi dejstvo ne samo između ugovornih strana, nego se odnosi i na punovažnost povezanih ugovora koje zaključuje

³⁴ I. Benört, op. cit., 4.

³⁵ F. J. Infante Ruiz, F. Oliva Blázquez, op. cit., 40.

³⁶ Čl. 1(1) Uredbe o primeni pravila o tržišnoj konkurenciji propisanih u čl. 81. i 82. Ugovora o EZ.

³⁷ V. odluku u sporu *Brasserie de Haecht II*, paras 6 i 25.

³⁸ A. Komninos, op. cit., 151.

³⁹ *Ibidem*, 152, navodi odluku Apelacionog suda Engleske u predmetu *Passmore v. Morland plc et al* [1999] 1 CMLR 1129; [1999] EuLR 501 (CA).

⁴⁰ I. Benöhr, op. cit., 7.

⁴¹ *Société de Vente de Ciments et Bétons*, 319/82 [1983] ECR 4173.

ugovorne strane sa trećim licima.⁴² Na apsolutnu ništavost se mogu pozvati sva lica, kao i sudije po službenoj dužnosti.⁴³

Budući da je ništavost na koju upućuje čl. 101(2) UFEU apsolutna, sporazum koji je ništav na osnovu ove odredbe ne proizvodi dejstvo između ugovornih strana i ne može se isticati kao osnov prava i obaveza između ugovornih strana i trećih lica.⁴⁴ Apsolutni karakter znači da se sporazumi smatraju kao da nisu ni zaključeni.⁴⁵ Praktično, apsolutna ništavost proizvodi *erga omnes* dejstvo – i prema trećim licima.⁴⁶ Sud je u tom pogledu bio izričit u odluci donetoj u predmetu *Karidž (Courage)*,⁴⁷ u kojoj je zauzeo stav da *svaki* pojedinac može pred nacionalnim sudom da se pozove na kršenje čl. 85. st. 1. UFEU, čak i ako je on sam strana u ugovoru koji je podoban da u smislu te odredbe ograniči ili naruši konkurenciju.⁴⁸

Prema tumačenju Suda, čl. 85. (101. UFEU), isključuje primenu pravila nacionalnog prava po kome je jednoj strani u ugovoru koji je podoban da ograniči ili naruši konkurenciji, zabranjeno da zahteva naknadu štete nastalu neispunjenjem tog (antikompetitivnog) ugovora samo zbog činjenice da je tužilac jedna od ugovornih strana (*in pari delicto potior est conditio defendentis*). U istoj odluci Sud je razjasnio da ništavost proizvodi *ex tunc* dejstvo, tj. da će svaki sporazum biti deklarisan kao ništav od momenta nastanka.

Restitucija

Pravo na povraćaj u pređašnje stanje je redovna posledica apsolutne ništavosti.⁴⁹ S obzirom da pravo ne priznaje da su ništavi sporazumi nastali, eventualna davanja i činjenja se moraju vratiti ako je to moguće, jer su izvršena bez punovažnog osnova, kako bi se uspostavila ništavim ugovorom poremećena ravnoteža interesa ugovornih strana. Osnov za pokretanje postupka za povraćaj se nalazi u povređi načela zabrane sticanja bez osnova i institutu neosnovanog obogaćenja koji je

---

⁴² *Société de Vente de Ciments et Bétons*, 319/82 [1983] ECR 4173, para 11.

⁴³ *V. C-127/73 BRT v SABAM* [1974] ECR 51; *Joined Cases C-430/93 and C-431/93 Van Schijndel and van Veen* [1995] ECR-I4705; *Case C-126/97 Eco Swiss* [1999] ECR -I 3055; *C-295/04 to C-298/04 Manfredi v Lloyd Adriatico Assicurazioni SpA and Others* [2006] ECR para 57–59.

⁴⁴ *22/71 Béguelin Import Co v SAGL Import Export* [1971] ECR 949, tač. 25, 26. i 29.

⁴⁵ Walter Frenz, *Handbook of EU Competition Law*, Springer, 2016, 620, marg. br. 1775.

⁴⁶ *C-22-71, Béguelin Import Co v SAGL Import Export*, ECLI:EU:C:1971:113, para 29.

⁴⁷ *C- 453/99 Courage Ltd v Crehan and Inntrepreneur Pub Company v Crehan*, 2001.

⁴⁸ Tač. 24. Odluke.

⁴⁹ S. Perović (1980), op. cit., 463.

poznat u svim pravima država članica. U odluci donetoj u predmetu *Masdar*,⁵⁰ Sud pravde je institut neosnovanog obogaćenja prihvatio kao opšti komunitarni princip koji je zajednički pravima svih država članica. Prema ovom principu „... lice koje je pretrpelo gubitak, koji je bez ikakvog pravnog osnova uvećao imovinu drugog lica, ima pravo, i to kao opšte pravilo, na restituciju⁵¹ sredstava od tog lica u iznosu u kome je pretrpeo gubitak“.⁵² Ali, „da bi tužba zbog neosnovanog obogaćenja bila usvojena, neophodno je da ne postoji punovažan pravni osnov obogaćenja.“⁵³ Pravo da zahteva vraćanje datog ima strana koja je izvršila neku prestaciju iz ugovora. To mogu biti jedna ili obe strane iz ništavog sporazuma, tako da se razlikuje jednostrana i dvostrana restitucija.

U slučaju delimične ništavosti, strane su dužne da vrate samo ono što je izvršeno prema klauzulama koje su proglašene ništavim. Obaveze koje su izvršene u preostalom delu sporazuma se prihvataju kao valjane.

Do neosnovanog obogaćenja i restitucije po pravilu ne dolazi kod tzv. horizontalnih kartela, kao sporazuma koje zaključuju preduzeća koja posluju na istom nivou, jer ne dolazi do uzajamnog davanja ugovarača, već kod vertikalnih sporazuma ako je davanje izvršeno na osnovu ništave odredbe.

Naknada štete

Ništavi restriktivni sporazumi nanose dve vrste štete: jednu vrstu, trgovini između država članica zbog narušavanja konkurencije, a drugu, ugovornim stranama i sa njima povezanim licima. O prvoj šteti odlučuju NRT i EK u postupku javnopravne primene i o njoj neće biti reči. Drugu vrstu štete trpe privatni učesnici na tržištu: ugovorne strane ništavog sporazuma, njihovi konkurenti i lica koja sa njima imaju povezane ugovore. Doduše, ugovorne strane ne moraju trpeti štetu zaključivanjem ništavog sporazuma, jer se one upravo dogovaraju pod kojim će uslovima nastupati na tržištu jedni prema drugima i prema dobavljačima ili kupcima. Restriktivni sporazumi su usmereni na treća lica: konkurente i kupce ili korisnike kartelisane robe ili usluga, tako što na njihovu štetu dogovaraju cene i druge uslove. Međutim oni se nalaze u različitom položaju. Strane koje su zaključile restriktivni sporazum su, po pravilu, aktivno učestvovalе u pregovorima i same doprinele njemu ili, u krajnjem slučaju, pristale na takav sporazum.

---

⁵⁰ C-47/07 *Masdar (UK) Ltd. v Commission of the European Communities*, 2008.

⁵¹ Tač. 44. Odluke.

⁵² C-47/07 *Masdar (UK) Ltd. v Commission of the European Communities*, 2008.

⁵³ Tač. 46. Odluke.

Konkurenti stranama iz restriktivnog sporazuma i kupci kartelisane robe ili usluga nisu u tome učestvovali, već im je on nametnut.

Prema opštem pravilu ugovornog prava, pravo na naknadu štete ima ona ugovorna strana koja je pretrpela štetu zbog toga što je verovala da je ugovor zakonit, a nije znala, niti morala znati za razloge nezakonitosti i ništavosti. U pravu Republike Srbije, ovo pravo je izričito propisano.⁵⁴ Kod restriktivnih sporazuma je, međutim, reč o deliktnoj odgovornosti čiji je osnov u samom restriktivnom sporazumu iz čl. 101(1) UFEU.⁵⁵ Otuda pravo na naknadu štete uzrokovane restriktivnim sporazumom ne potiče od odredbi o ništavosti (čl. 101(2) UFEU) već direktno od odredbi čl. 101(1) UFEU.

UTICAJ NIŠTAVIH SPORAZUMA NA POVEZANE UGOVORE

Pod povezanim ugovorima se razumeju ugovori koje zaključuju ugovorne strane i treća lica radi realizacije koristi ili pogodnosti koje su ugovorene u osnovnom sporazumu. U nacionalnim pravima postoji tendencija da se sporazumi sa trećim licima smatraju punovažnim bez obzira što su povezani sa antikompetitivnim sporazumima.⁵⁶ U praksi nastaju problemi zbog toga što se kao povezani smatraju različiti sporazumi.⁵⁷ Tako se u nemačkom pravi razlikuju ugovori o izvršenju i naknadni ugovori. Ugovori s trećim licima se, primera radi, u nemačkom pravu označavaju kao prateći ili naknadni ugovori (*Folgeverträge*). Zabranjeni ugovori iz čl. 101(1) UFEU se označavaju kao ugovori o izvršenju (*Ausführungsverträge*). *Ausführungsverträge* se smatraju neraskidivim od sporazuma koji krši čl. 101(1) UFEU i stoga se smatraju ništavim na osnovu samog čl. 101(1) UFEU.

Naknadni ugovori (*Folgeverträge*) se u principu smatraju punovažnim, čak i ako povezani naknadni ugovor predstavlja svrhu zbog koje je zabranjeni ugovor zaključen, a strana sa kojom je vezani ugovor zaključen je stranka koja je zaštićena zabranom kartela. Činjenica da takva strana zna za kršenje čl. 101(1) UFEU, ne čini *Folgeverträge* ništavim prema čl. 101(2) UFEU. *Folgeverträge* će, međutim, biti nevažeći kada oni sami krše čl. 101(1) UFEU ili kada su pogodeni drugim

---

⁵⁴ Čl. 108. 300.

⁵⁵ Opširno u Vladimir Vukadinović, „Naknada štete kao građanskopravna sankcija u pravu konkurencije Evropske unije“, doktorski rad, Pravni fakultet u Novom Sadu, 2019.

⁵⁶ I. Benöhr, op. cit., 9; A. Lamadrid de Pablo, L. Ortiz Blanco, op. cit., kao primer navode pravo Nemačke, par 138, 823(2) BGB.

⁵⁷ Opširno u Caroline Cauffman, „The impact of voidness for infringements of Article 101 TFEU on related contracts“, *European Competition Journal*, April 2012, 95–121.

osnovama ništavosti.⁵⁸ Prema praksi engleskih sudova,⁵⁹ činjenica da je jedan kišobran sporazum ništav zbog povrede čl.101(2) UFEU, ne čine ništavim ugovore o prodaji koji su zaključeni radi njegovog izvršenja.

POZIVANJE NA NIŠTAVOST

Strane u restriktivnom sporazumu mogu se u sudskim postupcima pozvati na ništavost kao na svoj „štit“ (prigovor) protiv primene takvog sporazuma – isticanjem tzv. evro odbrane. Strane se mogu pozvati na ništavost i kao na mač, kako bi se dobila deklaratorna presuda o ništavosti ugovora i naknada pretrpljene štete.⁶⁰

Da bi se neko lice pozvalo na ništavost i iz toga na sledujuća prava na restituciju i naknadu štete, potrebno je da postoji ništavost, tj. da postoji zabranjeni sporazum iz čl. 101(1) UFEU. Pri tome je potrebno razlikovati postupak za utvrđivanje da postoji restriktivni sporazum iz čl. 101(1) UFEU, i postupak za oglašavanje njegove ništavosti.

Za utvrđivanje da postoji restriktivni sporazum nadležni su EK i nacionalna regulatorna tela. Za proglašenje ništavosti restriktivnog sporazuma i za posledice koje tima nastaju nadležni su sudovi država članica u skladu sa unutrašnjim propisima. Otuda se razlikuje javnopravna i privatnopravna primena prava konkurencije.

Postupak javnopravne primene je kao upravni postupak ustanovljen radi zaštite javnih interesa, dok se privatnopravna primena ostvaruje u građanskom (parničnom) postupku i ima za cilj da zaštiti interese pojedinaca kao privatnih lica. Shodno tome, razlikuju se i sankcije koje se izriču. U slučaju da EK ili NRT nađu da postoji povreda, tj. da postoji zabranjeni sporazum iz čl. 101(1) UFEU, izreći će novčanu kaznu učesnicima sporazuma i doneti mere prestanka sa povredom prava konkurencije ili mere zabrane određenog ponašanja. U postupku privatnopravne primene nacionalni sud oglašava sporni sporazum ništavim i odlučuje o restituciji i naknadi štete. Kako bi se izbegli paralelni postupci ili različite odluke, posebnom Uredbom 1/2003. propisan je mehanizam saradnje tela pred kojima se ovi postupci sprovode.⁶¹

Postupak oglašavanja ništavim zabranjenog restriktivnog sporazuma može da pokrene svako zainteresovano lice. Sud pazi na ništavost po službenoj dužnosti. Postupak se može pokrenuti ili nakon što bude okončan postupak javnopravne

---

⁵⁸ C. Cauffman, op. cit., 6.

⁵⁹ V. odluku u predmetu *Crehan v Courage*.

⁶⁰ Alexandro Di Gio, „Contract and Restitution Law and the Private Enforcement of EC Competition Law“, *World Competition (WC)*, br. 2, 2009, 201.

⁶¹ V. V. Vukadinović, op. cit., 104.

primene u kome je ustanovljena povreda, tj. postojanje zabranjenog sporazuma, ili nezavisno od toga da li je pokrenut ili okončan postupak javnopravne primene.

U prvom slučaju reč je o postupku po pratećoj tužbi (*follow on action*). Odluka EK i NRT obavezuje sud koji donosi deklaratornu presudu kojom konstatuje da je sporni sporazum ništav, nakon čega odlučuje o restituciji i naknadi štete.

Kad postupak javnopravne primene nije okončan ili nije pokrenut, zainteresovana lica mogu pred nacionalnim sudom pokrenuti postupak za oglašavanje ništavosti, tzv. samostalnom tužbom (*stand-alone action*). U ovom slučaju, da bi mogao da o tome odlučuje nacionalni sud će prvo morati da utvrdi da je došlo do povrede, tj. da li su ispunjeni uslovi iz čl. 101. (1. i 3) UFEU. Sud se može obratiti za pomoć NRT ili EK sa zahtevom da oni odluče o postojanju povrede kao o prethodnom pitanju, ili će o tome odlučiti sam. Teret dokazivanja je na tužiocu. Prilikom odlučivanja o postojanju ništavosti, sud će odlučiti i o ostalim posledicama ništavosti. U presudi u kojoj je konstatovao ništavost sud navodi koje konkretne odredbe sporazuma su ništave i kako se to odražava na sudbinu celog sporazuma. Rešenja u nacionalnim pravima su, kao što je ranije rečeno, različita. U većini prava zabranjene odredbe se smatraju kao da ne postoje, a takvi ugovori/sporazumi u preostalom delu ostaju na snazi.

U pogledu lica koja su ovlašćena da pokrenu postupak u nacionalnim pravima, zavisno od toga kako se shvata maksima *nemo auditur propriam turpitudinem allegans* (niko se neće slušati ko navodi sopstvenu sramotu), rešenja se razlikuju. Prema ovoj maksimi, na pravo na povraćaj se ne mogu pozivati strane koje su doprinele ništavosti bez obzira da li su za to znale ili nisu. Takvo tumačenje je bilo prisutno u ranijoj praksi engleskih sudova.⁶² Dilemu je rešio Sud pravde u odluci donetoj u predmetu *Courage* (Karidž) stavom da se svaki pojedinac može pred nacionalnim sudom pozvati na kršenje čl. 101. UFEU.⁶³ Što se tiče mogućnosti traženja naknade štete, koja je nastala zbog ugovora ili postupka koji je podoban da ograniči ili naruši konkurenciju, u odsustvu pravila Zajednice/Unije koja regulišu to pitanje, domaći pravni sistemi država članica imaju zadatak da odrede nadležne sudove i da postave detaljna procesna pravila za tužbe za zaštitu prava pojedinaca.⁶⁴ Konkretno, na nacionalom sudu je da utvrdi da li je stranka koja tvrdi da je pretrpela štetu zato što je zaključila antikompetitivni ugovor došla u toliko izrazito slabiju poziciju u odnosu na drugu stranu da je ozbiljno ugrožena ili čak eliminisana njena sloboda da pregovara o uslovima ugovora.⁶⁵

⁶² A. Komninas, op. cit., 169.

⁶³ Tač. 2. Odluke.

⁶⁴ Tač. 29. Presude.

⁶⁵ Tač. 33. Presude.

Dr. JELENA VUKADINOVIĆ MARKOVIĆ
Research Fellow, Institute of Comparative Law
Belgrade

Academician Prof. Dr. RADOVAN VUKADINOVIĆ
Full Professor, retired, University of Kragujevac

EFFECT OF NULL AND VOID RESTRICTIVE AGREEMENTS IN EU LAW

Summary

In a recent decision rendered in the case *ZA et al. v. Repsol Comercial de Productos Petroliferos SA.*, the Court of Justice of the European Union (EU) reiterated its earlier position that the nullity of a particular provision in a restrictive agreement does not, as a rule, invoke the nullity of the entire agreement, unless the disputed provision and the restrictive agreement are inseparably linked. The matter of the „metastasis“ of prohibited null and void clauses and their impact on the fate of treaties in which they exist in EU law is relevant, first of all, to the restrictive agreements referred to in Article 101(1) of the Treaty on the Functioning of the EU (TFEU). In addition, it is also significant due to the increasing number of agreements that are concluded between parties in an asymmetric negotiating position, and their agreement is often the result of various pressures. With this in mind, the purpose of the paper is to analyze the solutions that exist regarding prohibited restrictive agreements in some Member States of the European Union and in EU case law. To this end, the first part of the paper provides the concepts of restrictive behavior and null agreement. After that, the second part lists the consequences of the existence and effect of null and void restrictive agreements referred to in Article 101(2) TFEU.

Key words: restrictive agreement, EU competition law, nullity, private law application, court

Literatura

- Benöhr I., *The Impact of Competition Law on the Private Law Concepts of Nullity and Damages*, <http://qmro.qmul.ac.uk/xmlui/handle/123456789/3854>.
- Cauffman C., „The impact of voidness for infringements of Article 101 TFEU on related contracts“, *European Competition Journal*, April 2012.
- Cseres K. J., *Competition law and contract law*, https://www.researchgate.net/publication/241888513_Compensation_and_contract_law.
- Di Gio A., „Contract and Restitution Law and the Private Enforcement of EC Competition Law“, *World Competition (WC)*, br. 2, 2009.
- Infante Ruiz F. J., Oliva Blasquez F., „Contracts contrary to fundamental principles and mandatory rules of European Contract Law“, *InDret*, Vol. 2, 2022.
- Lamadrid de Pablo A., Ortiz Blanco L., „Nullity/Voidness: An Overview of EU and National Case Law“, *e-Competitions*, No. 49199.
- Leković M., „Ništavost restriktivnih sporazuma iz člana 101. Ugovora o funkcionisanju Evropske unije“, master rad, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2016.

- Perović S., *Obligaciono pravo*, Beograd, 1980.
- Perović S., *Zabranjeni ugovori*, Beograd, 1975.
- Radišić J., *Obligaciono pravo, Opšti deo*, Beograd, 1979.
- Radovanović S., Mišćević N., „O podeli na nepostojeće i ništave ugovore u domaćem pravu“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, br. 1, Vol. 54, Novi Sad, 2020.
- Tomović N., „Primjena pravila ugovornog prava pri tumačenju trenutka zaključenja restriktivnih sporazuma na tržištu“, *Pravo i privreda*, br. 4, Vol. 60, Beograd, 2022.
- Ullrich H., „Private Enforcement of the EU Rules on Competition – Nullity Neglected“ (March 8, 2021), *IIC – Special Issue*, Max Planck Institute for Innovation & Competition Research Paper No. 21-09, <https://ssrn.com/abstract=3802368>.
- Vukadinović R., Vukadinović Marković J., *Uvod u institucije i pravo Evropske unije*, Službeni glasnik, Beograd, 2020.
- Vukadinović V., „Naknada štete kao građanskopravna sankcija u pravu konkurencije Evropske unije“, doktorski rad, Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 2019.
- Walter F., *Handbook of EU Competition Law*, Springer, 2016.
- Zweigert K., Kötz H., *Introduction to Comparative Law*, Oxford, 1998.
- Živković M., *Obim saglasnosti volja neophodan za zaključenje ugovora*, Službeni glasnik, Beograd, 2006.

ORIGINALAN NAUČNI RAD